

UDK: 903.45:378(584.4)

Karimjon NASRILLOYEV,
O‘zMU Tarix fakulteti tayanch doktoranti.

Professor A.Zamonov taqrizi asosida

SCIENTIFIC AND CREATIVE ACTIVITIES OF ASHTARKHANI RULERS

Annotation

This article analyzes the scientific and creative activities of the Ashtar Khan rulers who ruled in the Bukhara Khanate. In this article, it is mainly emphasized that the Ashtarkhan rulers were directly engaged in Turkic fields: literature, art and medicine. Taking into account the political situation of the XVII-XVIII centuries, the development and progress of the scientific and creative environment was directly dependent on the scientific and creative activities of the rulers.

Key words: Ashtarkhanis, Subhanquli Khan, Abdulaziz Khan, Baqi Muhammad, Turdi Faroghi, Nishani, Dor us-shifa, Tibbi Subhani, Azizi, Maleho.

НАУЧНО-ТВОРЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРАВИТЕЛЕЙ АШТАРХАНИДОВ

Аннотация

В данной статье анализируется научная и творческая деятельность правителей Аштар-хана, правивших в Бухарском ханстве. В данной статье главным образом подчеркивается, что правители Аштархана непосредственно занимались тюркскими сферами: литературой, искусством и медициной. Учитывая политическую ситуацию XVII-XVIII веков, развитие и прогресс научной и творческой среды находились в прямой зависимости от научной и творческой деятельности правителей.

Ключевые слова: Аштарханис, Субхангули-хан, Абдулазиз-хан, Баки Мухаммад, Турди Фароги, Нишани, Дор ус-шифа, Тибби Субхани, Азизи, Малехо.

ASHTARXONIY HUKMDORLARNING ILMIIY-IJODIY FAOLIYATI

Annotatsiya

Mazkur maqolada Buxoro xonligida hukmronlik qilgan ashtarxoniy hukmdorlarning ilmiy-ijodiy faoliyati tahliliy bayon etilgan. Ushbu maqolada asosan, ashtarxoniy hukmdorlarning turki sohalar: adabiyot, san'at va tibbiyot bilan bevosita shug'ullanganliklariga urg'u berilgan. XVII-XVIII asrlardagi siyosiy vaziyatni hisobga olganda, ilmiy-ijodiy muhitning rivojlanishi va qisman bo'lsa-da taraqqiy etishi bevosita hukmdorlarning ilmiy va ijodiy faoliyatiga ham bog'liq bo'ldi.

Kalit so'zlar: ashtarxoniyalar, Subhonqulixon, Abdulazizxon, Boqi Muhammad, Turdi Farog'iy, Nishoniy, Dor ush-shifo, Tibbi Subhoniy, Aziziy, Maleho.

Kirish. Bugungi kunda o'zbek xalqining ko'p ming yillik tarixi, madaniyati, milliy qadriyatlarini va urf odatlarini tiklash hamda o'zlikni anglash, xalqimizning boy ma'naviy merosini, ajdodlarimiz xotirasini tiklash bo'yicha ulkan ishlar amalga oshirilmoqda. Tariximizdagi ko'plab shaxslarning faoliyati, ularning ilm-fan sohasidagi meroslari qayta o'rganilib, tahlil qilinib, nomlari tiklanmoqda. XVII asr boshlarida Buxoro xonligida hokimiyatga kelgan ashtarxoniyalar sulolasi davrida o'zaro ichki ziddiyatlar, tinimsiz urushlar va siyosiy parokandalik avj oladi. Bunday jarayonlar esa albatta, mana'viy-ma'rifiy va madaniy hayotga o'z salbiy ta'sirini ko'rsatmasdan qolmadi.

Shuningdek, bu davrda diniy mutaassiblik va ommaning diniy aqidalarga so'zsiz itoat etish talablarining kuchayishi ham ilm-fan rivojiga salbiy ta'sir o'tkazgan. Shunday bo'lishiga qaramasdan, murakkab diniy va siyosiy vaziyat ashtarxoniyalar davrida maorif, ilm-fan va madaniyat rivojini to'xtatib qola olmagan. Bu davr ilm-faniga Mahmud ibn Vali, Muhammad Sharif Buxoriy, Muhammad Yusuf Munshiy, Muhammad Amin Buxoriy, Muhammad Zamon Buxoriy Abdurahmon Tole kabi ilm fan namoyondalari bilan bir qatorda ashtarxoniy hukmdorlari ham ulkan hissa qo'shganlar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bu davr haqida yozilgan ilmiy tadqiqotlarni nisbiy ravishda ikki guruhga bo'lishimiz mumkin. Birinchisi, sovet davri tarixchilari

tadqiqotlari, ikkinchisi, mustaqillik davri tarixchilarining tadqiqotlari, uchinchi xoriy tadqiqotlari.

Ashtarxoniy hukmdorlari va ularning ilmiy-ijodiy haqida Sovet davrida amalga oshirilgan tadqiqotlarga A.A.Semyonov "Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени", В.А.Ахмедовning "Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв.", G.P.Matvievskaaya, B.A.Rozenfeldlarning "Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VIII - XVII вв.)."

Mustaqillik davriga kelib ashtarxoniyalar davri tarixini o'rganish va tadqiq qilish yangi bosqichga ko'tarildi. Bular H.To'raevning "Buxoro xonligining XVI-XVII asrlar ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy-madaniy hayotida Joybor xo'jalarining tutgan o'rni", Q.Rajabov va S.Inoyatovning "Buxoro tarixi", A. Jumanazarning "Buxoro ta'lim tizimi tarixi", D.Sangirovaning "Suhayl: Imomqulnoma", A.Zamonov va F.Subhonovlarning "Buxoro xonligining Ashtarxoniy hukmdorlari" kabi tadqiqotlar kiradi.

Chet davlatlarda olib borilgan ilmiy ish va tadqiqotlarga quyidagilarni misol qilish mumkin. Xususan, A.K.Alekseyevning "Политическая история Тукай-Тимуридов" asari, Tomas Welsfordning "The Tuqay-Temurid Takeover of Greater Ma Wara al-Nahr" asari, Zaytsevning "Астраханское ханство" asari, bundan tashqari J.M.Tulibayeva, Mehmet Saray, Selim Serkan Ukten,

T.I.Sultonovlarning ilmiy tadqiqotlari Buxoro xonligidagi ashtarxoniyalar haqida muhim ma'lumotlar beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini tarixiylik prinsipi tashkil etadi. Ushbu metodning o'ziga xos tomoni shundan iboratki, u faktik jihatdan materialga qat'iy bog'lanadi, tahlil qilinayotgan mavzu xronologik jihatdan ketma ketlikda bo'ladi, jarayonlar va hodisalar tizimli o'rganiladi. Shuningdek, tadqiqot ishida tarixiy-genetik metod, empirik tadqiqot metodlari, tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, tavsif, tushuntirish, umumlashtirish, tarixiy tizimli, qiyosiy tarixiy va retrospektiv tahlillar qo'llanildi.

Tahlil va natijalar. Dastlabki ashtarxoniy hukmdorlar Boqi Muhammad va Vali Muhammad davrlari o'zari urushlar, tashqi dushman tahdidlari va ularni bartaraf etish bilan o'tgan bo'lsa, Imomqulixon, Abdulazizxon va Subxonqulon davrlarida ilm ahliga e'tibor va homiylik yuqori darajaga chiqqan. Ushbu hukmdorlarning o'zlari ham ilmiy va ijodiy faoliyat bilan shug'ullanganlar.

Vali Muhammad vafot etgach 1611-yili taxtga Imomqulixon chiqadi. Uning davrida mamlakatdagi ijtimoiy, iqtisodiy barqarorlik haqida o'sha zamon muarrixlari ham yozib qoldirishgan. Masalan, Arminiy Vamberi o'zining "Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi" asarida Imomqulixon hukmronligi davrida malakat aholisining ijtimoiy hayoti va turmush tarzi yaxshilanganligini, ilm ahliga xususan, ulamo va shoirlarga e'tibor kuchayganligini, shuning uchun ham bu davrda mamlakatda biror marta ham isyon ko'tarilmaganligini ta'kidlaydi [2].

1645-yili taxtga Abdulazizxon chiqadi. Manbalarda aytilishicha, uning davrida ma'naviy madaniy hayotda katta o'zgarishlar yuz bergan [3]. U har doim shoirlarga iltifotli, olimlarga hurmatli va tasavvuf kishilariga muruvvatli bo'lgan. U o'z davrining mashhur fiqhshunos olimlaridan biri mavlono Nasriddin Buxoriydan islom huquqshunosligi bo'yicha ta'lim olgan. Abdulazizxon ilm-fanni rivojlantirish maqsadida bir qator ijobiy ishlarni amalga oshirdi. Xususan, 1652-1654-yillarda Buxoroda 84 hujrali madrasa barpo ettiradi [4]. Bu madrasa 1417-yilda qurilgan Ulug'bek madrasasining qarshisida joylashgan.

Tarixiy manbalarda qayd etilishicha Abdulazizxon ushbu madrasada zamonasining mashhur allomasi mavlono Muhammad Sharif al-Buxoriy al-A'laviydan tahsil olgan. Bundan tashqari, Abdulazizxon Registonning shimoliy qismida katta madrasa ham bunyod ettirgan. Bu madrasa hududi eski bozor o'rniga qurilganligi uchun "Madarasayi bozori gusfand" deb atalgan (mazkur madrasa 1930-1940-yillarda vayron qilingan) [5].

Abdulazizxon ilm-fan bilan shug'ullangan mashhur ashtarxoniy hukmdor hisoblanadi. Manbalarda ta'kidlanishicha u matematika sohasining yetuk bilimdoni bo'lgan. Polyak elchisi N.Vitsin bu haqida quyidagicha yozadi: "Abdulazizxon turli fan sohalarida, ayniqsa, matematika sohasida olim bo'lgan. Xon hatto adabiy ijod bilan ham shug'ullanib turgan" [6].

XVII asrda naqshbandiya tariqatining Hindistonda mujaddiya-naqshbandiya to'lqini paydo bo'ladi. Vaholangki, Abdulazizxon bu jarayonlardan xabardor edi va u hind mashoyixlari bilan aloqa bog'laydi. Abdulazizxon Buxoro xonligida ilm-fan va e'tiqodni rivojlantirish uchun So'fi Olloyorning ustozlari bo'lgan Hoji Muhammad Habibulloh al-Buxoriyni taklif qilgan va shu tariqa xonlikda mujaddidiya-naqshbandiya tariqati vujudga keladi [4]. Vengriyalik sayyoh va sharqshunos A.Vamberining yozishicha, Imom al-Buxoriyning asarlarini Abdulazizxon doimo yonida olib yurgan va ularni mutolaa qilishni yaxshi ko'rgan [1].

Abdulazizxon davrida xattolik san'ati ma'lum darajada ravnaq topgan bo'lib, mashhur xattotlar Buxoroda

faoliyat yuritgan. Saroy kutubxonasida ko'plab kitoblarni qayta ko'chirgan va turli qit'alar yozgan xattot Mavlono Hoji Yodgor Abdulazizxon topshirig'i bilan Hofiz Sheroziy devonini yetti yil mobaynida qunt bilan qayta ko'chiradi.

O'z davrining yetuk ma'lumotli kishisi bo'lgan Abdulazizxon nazm sohasida ham qobiliyatli bo'lgan. U "Aziziy" taxallusi bilan ijod qilgan va bir nechta go'zal masnaviy va she'rler muallifi hamdir [1]. Shoirlarga esa hurmati baland bo'lgan. Hattoki, bu davr haqida yozilgan manbalardan birida Abdulazizxonning shariat ahliga bo'lgan hurmati haqida shunday voqea uchraydi. Abdulazizxon zamonidagi bir shoir xonin semizligi haqida masxarali she'r yozgan. Bundan xabar topgan Abdulazizxon shoirni o'z huzuriga olib kelishni buyuradi. Bundan qo'rqib ketgan shoir xon men o'ldirsa kerak degan hayolga boradi. Lekin Abdulazizxon shoirga: "Mening haqimda haqoratomuz she'r yozganingni eshitdim. Boshqalar haqida unday dema, yoqsa sening uchun og'ir bo'lur" [5] degan va shoirga 10 ming dinor hamda to'n berishga amr qilgan. Bundan ko'rinib turiptiki, Abdulazizxon ilm ahlini, xususan shoirlarni juda qattiq hurmat qilgan, ehtiromi baland bo'lgan.

U zamonasining eng sara allomalaridan nash va nastaliq xatlarida yozishni o'rgangan. U hukmdor bo'lganidan keyin boshqa davlat hukmdorlariga ba'zan turkiyda, ba'zan forsiyda nomalar bitib, ularni o'zi taxrir qilgan. Agar nomalar unga yoqmasa shaxsan o'zi qaytadan yozish holatlari ham bo'lgan. Bu esa uning maktubot va insho ishlaridan yaxshigina xabardor bo'lganligini ko'rsatadi [2].

Subhonqulixon (1681-1702) ashtarxoniy hukmdorlar orasida o'zining ma'rifatliligi, ilmiy faoliyat bilan shug'ullanganligi va ilm bilan shug'ullanuvchilarga homiylik qilganligi bilan ajralib turadi. Ma'lumotlarga qaraganda, Subhonqulixon davriga kelib ilm-fan taraqqiyotida katta o'zgarishlar ro'y bergan. Subhonqulixon qobiliyatli hukmdor bo'lib, u tibbiyotdan, astronomiya va she'riyatdan xabari bor shaxs edi. Subhonqulixon tibbiyot ilmini haqiqatdan ham yaxshi bilgan, tibbiyot ilmiga oid asarlar ham yaratgan. Xususan, uning tibbiyotga oid ikkita asari mavzud. Birinchisi asari turkiy (o'zbek tili) da yozilgan bo'lib, "Tibbi Subhoniy" deb ataladi [8]. Bu asarda turli xil kasalliklarni aniqlash va davolash usullari haqida batafsil ma'lumot berilgan. Subhonqulixonning bu asari shu darajada ahamiyatli ediki, hatto bu asar o'sha davr hakimlari uchun yirik qo'llama bo'lib xizmat qilgan. Uning ikkinchi asari 8 qismdan iborat bo'lib, "Subhonning hayotbaxsh tibbiyoti" deb nomlangan. Bu asar ham tabobat sohasidagi muhim asarlardan biri hisoblanadi. Jumladan, uning har bir qismida dorilarning sifatli tayyorlanishi va ishlatilishiga oid masalalar yoritilgan. Shuningdek, asarda insonning sog'ligi uchun foydali bo'lgan o'simliklar haqida ham to'xtalib o'tilgan [9].

Bu ikkala asar chindan ham o'z davrining mukammal yozilgan asarlari hisoblanadi. Sababi bu asarlar bir-biri bilan uzviy bog'liq. Birinchisida kasalliklarning kelib chiqish sabablari va ularni davolash usullari haqida ma'lumot berilsa, ikkinchisida davolashda qo'llaniladigan dorivor o'simliklar va ulardan tayyorlanadigan dorilar haqida yozilgan. Subhonqulixon bu asarlarni yozishda faqatgina asarning mukammalligiga emas, balki uning yozilish tiliga ham alohida e'tibor qaratgan. Xususan, u o'z asarlari haqida shunday degan edi: "O'tmishdagi tabiblar bizgacha arab va fors tillarda yozilgan asarlarni qoldirishgan, men turk (o'zbek) tilida yozilgan tibbiy kitob uchratmadim. Mahalliy aholi arab va fors tilida yozilgan kitoblardan foydalana olmaydi. Shuning uchun men o'z kitoblarimni turk (o'zbek) tilida yozdimki undan o'zimizning odamlar foydalansinlar" [9].

Bundan ko'rinib turibdiki, Subhonqulixonning tibbiyot sohasidagi bu asarlari nafaqat ilmiyligi jihatdan, balki

o'sha davr ishonlari uchun tushunarli bo'lgan va dastlabki turkiy tilda yozilgan tibbiy asar sifatida ham ahamiyatlidir.

Subhonqulixon asarlarining ahamiyatli tomonini yana ochib berish uchun ba'zi tadqiqotchilarning asarlariga murojaat qilamiz. Masalan, Akbar Zamonov o'zining "Buxoro xonligining ashtarxoniy hukmdorlari" nomli kitobida Subhonqulixon amaliyotda insonlarni davolash chora tadbirlari to'g'risida ma'lumotlar beriladi. Xususan, unda aytilishicha, "Yozgi ich ketishini oldini olish bo'yicha Subhonqulixon shunday farmon chiqardiki, xonlikka qarashli hamma hududlarda yoz faslida barcha novvoylarga yopiladigan non yuziga kunjut urug'ini sepishni buyurgan. Bu chora chindan ham yozgi ich ketishni kamaytirgan, chunki kunjut ichni to'xtatish hususiyatiga ega, o'zi esa xushbo'ydir. Xon farmoni bilan boshlangan bu tadbir keyinchalik odat tusiga aylangan va hozir ham mahalliy novvoylar nonlar yuziga kunjut sepib yopadilar" [5].

Subhonqulixon davrida Buxoro xonligida chindan ham tibbiy ilmlarni oldinga siljiganini ko'rishimiz mumkin. Uning davrida mamlakatda tibbiy bilimning rivojlanishi va chuqur bilimli hakimlarning yetishib chiqishiga alohida e'tibor berilgan. U xalqni sog'lomlashtirish, kasalliklarni kamaytirish, yuqumli kasalliklarni tarqalib ketishining oldini olish kabilarni shaxsan o'zi nazorat qilgani haqida malumotlar uchraydi. Shuningdek, Subhonqulixon davrida aholini davolashni yo'lga qo'yish maqsadida maxsus shifoxonalar ham qurilgan. Usmon Qoraboev va G'ayrat Soatovlarning "O'zbekiston madaniyati tarixi" nomli kitobida Subhonqulixon turli xil kasalliklarni davolash maqsadida 1697-yilda Buxorada 2 qavatli 18 hujradan iborat "Dor ush-shifo" nomli madrasa-kasalxona qurdirganligi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Kasalxona qoshida tashxisxona, dorixona, kutubxona va boshqa yordamchi binolar bo'lgan. Dor ush-shifo harajatlariga vaqf mulklaridan keladigan 40 ming tanga miqdorda pul ham ajratilgan.

Ma'lumotlarga qaraganda, madrasada o'qiydigan talabalarga vaqf mulkidan keladigan daromad evaziga stipendiya ham berilgan. Ashtarxoniyalar davrida qurilgan bu madrasa boshqalaridan farq qilgan. Sababi unda faqat tibbiyot ilmi o'qitilgan. Lekin u yerda ta'lim oluvchi talabalarga ularni qanoatlantiradigan darajada ma'lumot berilgan deyish qiyin. Chunki, XVI-XVIII asrlarga oid Buxoro xonligidagi tibbiyot sohasining rivojlanish darajasi batafsil yoritilgan ilmiy tadqiqotlarda ham bu haqida batafsil ma'lumot berilmagan [10].

Shuningdek, Subhonqulixon o'z saroyida tabiblarni yig'ib tabobat borasida ilmiy anjumanlar tashkil etib turgan, bu anjumanlarda o'sha davrda keng tarqalgan kasalliklar va ularni bartaraf etish yo'llari, tabobatga oid yangiliklar bo'yicha fikrlar almashilgan [9]. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, Subhonqulixon nafaqat o'z davrining kuchli hukmdori, balki yetuk hakimi bo'lganligini ham ko'rishimiz mumkin.

Subhonqulixon faqatgina tibbiyot ilmi bilan shug'ullanibgina qolmasdan, balki boshqa fanlarga ham e'tiborini qaratgan. Masalan, u ilmi nujum (astronomiya) bilan ham shug'illangan. Uning astronomiyaga oid "Lub-lavoih al-qamar fil-ixtiyorat" (Oy nurining ixtiyorat uchun mohiyati) asari mavjud [13]. Subhonqulixon bu asarini o'zidan oldin o'tgan astronom olimlarni malumotlariga asoslangan holda

yo'zgan. Shu bilan bir qatorda u adabiy soha bilan ham shug'ullangan. Masalan, Subhonqulixon "Nishoniy" taxallusi bilan bir qancha asarlar yozgan [13]. "Ayn at-tavorix" (Tarixlar chashmasi) asarining muallifi Xoji Abdulazim Sharif (1889-1890) Subhonqulixonning adabiy ilmiy faoliyatiga yuqori baho berib shunday yozgan edi: "Tib ilmida tengi yo'q edilar. Chunonchi, Tibbi Suboniy buning qat'iy dalilidir. She'rga tabi baland edi. "Nishoniy" ni taxallus qilgan edilar".

Yuqoridagi jumladan ko'rinib turibdiki, Subhonqulixon saroy adabiy muhitini shakllantirgan va unda ham o'z o'rniga ega hukmdor bo'lgan. Quyidagi ma'lumotlar ham yuqoridagi fikrimizni isboti hisoblanadi. Manbalarning guvohlik berishicha, Subhonqulixon saroyda adabiy kechalar o'tkazib turgan. Masalan, "Maleho" taxallusi bilan mashhur bo'lgan Samarqandlik shoir Muhammad Bade ibn Muhammad Sharifning yozishicha, shu vaqtlarda saroyda 150 ga yaqin shoir bo'lgan [7].

Subhonqulixon ilm-fan va ilmiy ijod bilan shug'ullanuvchi olimlarning homiysi bo'lgan. Shuning uchun ham saroy shoirlari Subhonqulixon hukmdorligini yuqori baholab unga atab g'azallar va asarlar yozishgan. Shu bilan birga Subhonqulixon faoliyatini salbiy baholagan shoirlar ham bo'lgan. Shulardan biri Buxoroning yuz urug'idan bo'lgan Turdi edi. U o'zining hajviy she'rlari orqali Buxoroning XVII asr 80-yillaridagi hayotini bayon qilgan. Shoir saroydagi Qirg, Yuz, Ming, Jaloyir, Qipchoq, Nayman va Kenagas kabi urug' boshliqlari mansab va martaba uchun urush janjal qo'zg'atib, xalq boshiga turli-tuman uqubatlar solganini yozadi. Turdi Farog'iy Subhonqulixon va uning amaldorlarining kirdikorlarini, ularning ma'naviy qiyofasini fosh etish maqsadida 1691-yilda 165 misradan iborat satira yozgan [12]. Unda shoir Subhonqulixon hukmdorligi davrida zulmzo'ravonlikning yanada avj olganini, uning saroyida nizo-advat, amaldorlarning o'zboshimchaligi, poraxo'rlik, munofqlik kuchayganligini tasvirlaydi. Turdi Farog'iy Subhonqulixon va uning amaldorlarini tanqid qilgan ekan, shaxsiy g'arazi doirasida qolib ketmaydi, balki Subhonqulixon hukmdorligining dahshatli manzara va oqibatlarini obektivroq tasvirlashga harakat qilgan.

Shuningdek, Subhonqulixon folga oid "Ramali Subhoniy" nomli asar ham yozgan. Uning farmoniga binoan "Fatovoii Subxoniy" nomli fatvolar to'plami ham ishlab chiqilgan [13].

Xulosa va takliflar. XVII asr boshlarida Buxoro xonligida hokimiyatga kelgan ashtarxoniyalar sulolasi davrida o'zaro ichki ziddiyatlar, tinimsiz urushlar va siyosiy parokandalik avj oladi. Bunday jarayonlar esa albatta, manaviy-ma'rifiy va madaniy hayotga o'z salbiy ta'sirini ko'rsatmasdan qolmadi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, ashtarxoniy hukmdorlar ilm-fan va madaniyat sohalarining rivoji uchun homiylik qilganlar. Nafaqat homiylik, balki o'zlari ham ilmiy-ijodiy faoliyat bilan shug'ullanganlar. Buni Subhonqulixon, Abdulazizxon, Imomqulixon va boshqa ashtarxoniyalar misolida ko'rib chiqdik. Xulosa qilib aytganda, XVII-XVIII asrlardagi siyosiy vaziyatni hisobga olganda, ilmiy-ijodiy muhitning rivojlanishi va qisman bo'lsa-da taraqqiy etishi bevosita hukmdorlar siyosatiga bog'liq. Ayniqsa, adabiyot va tibbiyot sohalarining rivojida ashtarxoniy hukmdorlarning roli va hissi beqiyos.

ADABIYOTLAR

1. Armiy Vamberi. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. Ikkinchi jild / Rus tilidan tarjima va izohlar muallifi Sirojiddin Ahmad. - T.: Info capital group, 2019. - 117 b.
2. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchilig tarixi. - T.: Sharq, 2001. - 272 b.
3. To'rayev H. Buxoro xonligining XVI-XVII asrlar ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy-madaniy hayotida Jo'ybor Xojalarining tutgan o'rni. - T., 2007. - 143-144 b.
4. Jumanazar A. Buxoro ta'lim tizimi tarixi. - T.: Akademnashr, 2017. - 147 b.

5. Zamonov A., Subxonov F. Buxoro xonligining Ashtarxoniy hukmdorlari. –Toshkent: BAYOZ, 2021. – 73 b.
6. Витсен Н. Северная и Восточная Тартария, включающая области, расположенные в северной и восточной частях Европы и Азии. / Николаас Витсен; пер. с гол. яз. В.Г.Трисман; ред. и науч. рук. Н.П.Копанева, Б.Наарден – Амстердам: Pegasus, 2010. – 186 с.
7. Muhammad Amin Buxoriy. Muhit at-tavorix. Tarjima, kirish va izohlar muallifi D.Y. Yusupova va U. Hamroyev. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. Fan nashriyoti davlat korxonasi. – Toshkent: 2020. – 8 b.
8. Qodirov A.A. Tibbiyot tarixi. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti – Toshkent: 2005. – 145 b.
9. Usmon Qoraboyev, G'ayrat Soatov. O'zbekiston madaniyati tarixi. O'quv qo'llanma. Tafakkur bo'stoni. –Toshkent: 2011. – 103 b.
10. Абдусаттор Жуманазар. Бухоро хонлиги таълим тизими тарихи. – Т.: Академнашр, 2017. – 221 б.
11. Muhammad Amin Buxoriy. Muhit at-tavorix. Tarjima, kirish va izohlar muallifi D.Y. Yusupova va U. Hamroyev. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. Fan nashriyoti davlat korxonasi. – Toshkent: 2020. – 8 b.
12. Abdullayev V. A. O'zbek adabiyoti tarixi. Ikkinchi kitob. (XVII asrdan XIX asrning ikkinchi yarmigacha). Ikkinchi nashr. "O'qituvchi" nashriyoti Toshkent-1967. – 50 b.
13. Ирисова А., Носиров А., Низомиллинов И. Ўрта Осиёлик кирк олим. – Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашрети, 1961. – 93 б.